

ВІДГУК

офіційного опонента кандидата історичних наук **Тетяни Вікторівни Пастушенко**, старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ на дисертацію **Черкас Тетяни Володимирівни** «Наслідки Другої світової війни у гуманітарній співпраці України та Німеччини (1991-2014 рр.)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України

У сучасній Німеччині є таке поняття «Vergangenheitsbewältigung», яке можна перекласти як «подолання минулого». Цей термін використовується як протиставлення націонал-соціалізму та його характерним ознакам – тиранії, геноциду, Голокосту, відповідальності за розв'язання війни, злочинам проти людства, расизму, ксенофобії, конформізму. Переопрацювання, або осмислення нацистського минулого (нім. *Aufarbeitung*) розпочалася в повоєнній Федеративній Республіці. Після Нюрнберзьких процесів були проведені сотні інших судів над нацистськими військовими злочинцями. «Рух 1968 року» закликав до колективного критичного переосмислення нацистського минулого і індивідуальної відповідальності. У понятті «подолання минулого» підсумовано правове, політичне, наукове і соціальне подолання нацистської епохи. Нині – це важлива складова внутрішньої і зовнішньої політики Німеччини. І в широкому контексті воно вживається як «збірний термін» для позначення діяльності, яка демонструє прихильність до демократичних цінностей, повагу до прав людини, суспільних цінностей, спрямована на подолання наслідків диктатури і злочинів минулого.

Саме на основі таких принципів визнання провини і відповідальності за своє нацистське минуле розпочала співпрацю з молододу українською Державою об'єднана Федеративна Республіка Німеччина. У цьому році (17 січня 2017 року) обидві країни вже відзначали 25 років дипломатичних відносин. Тому із суспільної та наукової точки зору є надзвичайно актуальною пропонована до розгляду дисертація Тетяни Черкас «Наслідки Другої світової

війни у гуманітарній співпраці України та Німеччини (1991-2014 рр.)». Ця наукова робота є першою спробою комплексно окреслити та розробити актуальну тему, яку досі не висвітлено в історичній науці, представити власні рецепції на нещодавні події. У дисертації іде мова про гуманітарну співпрацю Німеччини та України у сфері подолання наслідків Другої світової війни, наслідків нацистського панування на українських територіях. Фактично дисертантка окреслила політику Німеччини в Україні, важливі державні ініціативи у соціальній, культурній сфері та політиці пам'яті.

У вступній частині кваліфіковано сформульовані обов'язкові формальні атрибути дисертаційного дослідження: об'єкт, предмет, мета і завдання, територіальні і хронологічні межі. Праця, безумовно володіє значним дослідницьким потенціалом, що дає підстави стверджувати: дисертантка успішно вирішила складне і важливе наукове завдання. Поряд з теоретичними виконана робота має й практичне значення. Основні результати дослідження апробовані в численних публікаціях і в доповідях на наукових форумах. Не викликає сумнівів новизна багатьох емпіричних фрагментів праці, авторських інтерпретацій, запропонованих теоретичних положень та оцінок.

Дисертантка обрала для дослідження такі сфери співпраці як: облаштування етнічних німців-репатріантів у пострадянській Україні, разові виплати українським громадянам – жертвам примусової трудової експлуатації і в'язням нацистських концтаборів, пошук, ексгумація й перепоховання жертв Другої світової війни в Україні, а також проблема реституції культурних та історичних цінностей, вивезених у роки війни з території обох країн. Проте у вступній частині, авторка чітко не аргументувала, чому саме ці проекти із широкого переліку напрямків гуманітарної співпраці були обрані для наукового дослідження.

Робота Тетяни Черкас належить до міждисциплінарних досліджень, яка включає напрацювання з історії дипломатії, політології, спеціальних історичних дисциплін, тому в окресленні методологічних підходів до написання дисертації доречно було б вказати не лише універсальні та історичні

методи. У контексті міждержавної політики у сфері наслідків Другої світової війни здобувачці було б доречно ознайомитися із сучасним напрямком *memory studies* (студій пам'яті).

Здійснюючи у першому розділі дисертації огляд публікацій з теми дисертації, здобувачка вже традиційно поділяє весь історіографічний масив на радянську, вітчизняну й зарубіжну літературу. Репрезентацію напрацьовань сучасних вітчизняних дослідників подано за тематичним принципом. Дисертантка доволі точно вказує на вади праць радянської доби, спричинені відповідною ідеологією та політикою пам'яті керівництва держави. Детально зупиняється на аналізі сучасних досліджень різноманітних аспектів історії міждержавних відносин України та Німеччини, вирішення проблеми облаштування етнічних німців-репатріантів у пострадянській Україні, на публікаціях про гуманітарні виплати українським громадянам – жертвам нацистських переслідувань; про пошук, ексгумацію й перепоховання жертв Другої світової війни в Україні, а також на літературі, присвяченій проблемі реституції культурних та історичних цінностей, вивезених у роки війни з території обох країн.

У дисертації Тетяни Черкас подано детальний аналіз джерельного забезпечення дослідження, визначено його рівень і повноту. Його емпіричну базу склали чотири основні групи джерел. Серед них: законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти України; опубліковані багатосторонні та українсько-німецькі міжнародно-правові акти; неопубліковані матеріали діловодства державних установ і громадських організацій України та Німеччини з питань гуманітарного співробітництва; матеріали та документи міжнародних і двосторонніх українсько-німецьких зустрічей, науково-практичних конференцій, круглих столів, що стали місцем обговорення й вирішення багатьох досліджуваних у дисертації питань. Разом з тим, у роботі не проаналізовано документально-інформаційного потенціалу чисельних електронних ресурсів, офіційних сторінок громадських та державних

організацій, які в нинішній ситуації є чи не єдиним джерелом інформації досліджуваної теми.

У Другому розділі дисертації «Гуманітарна співпраця в міждержавних стосунках України і Федеративної Республіки Німеччина у 90-х рр. ХХ – на поч. ХХІ ст.» описаний загальний контекст дипломатичних відносин Німеччини та України, подається хронологія офіційних візитів найвищих офіційних посадових осіб держав, перелік підписаних основних документів. Із цього розділу ми бачимо, що основна увага у взаємостосунках обох держав прикута до економічної та політичної сфери, підтримки процесу реформ в Україні. Співпраця в галузі транспортування енергоносіїв, зумовлена політизацією торгівлі енергоносіями та зростанням геостратегічного значення країн-експортерів та країн-транзитерів енергоресурсів. ФРН також надає значну підтримку Україні у відносинах з ЄС, НАТО, РЄ, Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Європейським банком реконструкції і розвитку (ЄБРР). У цьому контексті культурна співпраця обох держав переважно представлена документами про співробітництво у сфері освіти. Тож питання двостороннього гуманітарного співробітництва, зокрема й у сфері проблем подолання наслідків Другої світової війни, наразі можемо визначити як таке, що вирішувалося на другому рівні дипломатичних контактів, проте обіймало ключові позиції, які формують перспективи майбутнього у стосунках обох країн і народів.

У другому розділі «Подолання наслідків Другої світової війни 1939-1945 рр. в гуманітарній співпраці України і федеративної республіки Німеччини» дослідниця описує чотири масштабні українсько-німецькі проекти щодо подолання трагічних наслідків тоталітарного минулого. А саме діяльність Українсько-німецького фонду при Міністерстві у справах національностей Кабінету Міністрів України, який проводив у життя цілеспрямовані репатріаційні заходи розселення депортованих німців, які поверталися в Україну у 1990-х рр. Лєвова частка заходів із переселення та облаштування репатріантів здійснювалася за фінансування ФРН. Частину програми повернення етнічних німців Україна фінансувала із державного бюджету. Дієву

підтримку вирішенню завдань переселення громадян німецького походження із країн СНД в Україну надавали ряд німецьких фірм. Водночас, авторка зазначає, що у цьому процесі було багато і негативних явищ, як то недостатньо продумана і підготовлена правова база набуття переселенцями українського громадянства, їх соціального та правового захисту.

Надзвичайно актуальним є підрозділ про виплату гуманітарної допомоги колишнім жертвам нацизму. оскільки до цього часу в інформаційному просторі України перебуває дуже багато критики і неправдивої інформації щодо виплат одноразової гуманітарної. Тетяна Черкас уперше змогла попрацювати з офіційними документами Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» при Кабінеті Міністрів України, який займався пошуком претендентів та безпосередніми виплатами цих грошей, подала вичерпну і достовірну інформацію про хід міжнародних переговорів, кількість претендентів в Україні, Молдові, Казахстані та отримані суми. Все ж авторка не зрозуміла контексту міжнародного обговорення проблеми гуманітарних виплат і сучасних пріоритетів у дипломатичних стосунків України та Німеччини, інакше б вона не вносила як рекомендації такі положення дисертації: «як перегляд розміру разових гуманітарних компенсацій Німеччини пострадянським країнам; компенсація не лише рабської праці промислових робітників, в'язнів концтаборів і гетто, але і всіх інших категорій жертв нацизму, включно з неповнолітніми громадянами». В Україні, і це було одноосібне рішення української сторони, гуманітарні виплати отримали усі категорії жертв нацизму, а не лише в'язні концтаборів, гетто і робітники промислових підприємств. Це було зроблено шляхом справедливого пропорційного розподілу отриманих коштів між усіма претендентами на виплати.

Дослідниця вперше ввела до наукового дискурсу інформацію про діяльність в Україні міжнародної гуманітарної організації – Народний Союз Німеччини з догляду за військовими могилами та найвідоміші українські громадські ініціативи Товариство пошуку жертв війни «Пам'ять» та

Всеукраїнське громадське об'єднання «Союз «Народна пам'ять». Члени цих організацій повертають із небуття імена загиблих і закатованих людей, займаються ексгумацією й перепохованням решток загиблих, облаштуванням цвинтарів, спорудженням меморіалів жертвам війни в Україні. Авторка аналізує правову базу, на основі якої здійснюють діяльність ці громадські організації, а також подає підсумкові дані про їх діяльність.

У дисертації подано інформацію про результати роботи створеної у 1993 р. Змішаної української-німецької комісії з питань повернення та реституції втрачених і незаконно переміщених під час та внаслідок Другої світової війни культурних цінностей. За цей час діалог позначився як взаємними зустрічними кроками щодо повернення «трофейних» творів мистецтва, архівів та книг, так і періодами концептуальних дискусій стосовно статусу тих пам'яток культури, які потрапили з території Німеччини до України вже після війни у якості репарації за заподіяні окупантами збитки. За цей час було досягнуто багато позитивних результатів і взаємних обмінів історичними колекціями та предметами мистецтва, але авторка також показує, що реституція культурних цінностей донині залишається однією з найскладніших і невирішених проблем у міжнародному співтоваристві.

Дисертацію завершують виважені та вичерпні висновки.

Попри безсумнівне загальне позитивне враження від дисертаційного дослідження Тетяни Черкас, мусимо висловити деякі зауваження та рекомендації. У тексті трапляються повтори, одна і та сама інформація подається двічі. Наприклад, у підрозділі про виплату гуманітарної допомоги колишнім жертвам нацизму в Україні (стор. 110-111), в декількох варіантах подається відомості про отримання в середньому по 600 марок на людину.

Не зовсім вдалося розділити у другому розділі інформацію про правове підґрунтя здійснення описаних у наступному розділі проектів про переселення німців в Україну, виплату гуманітарної допомоги та поверненню культурних цінностей.

Однак, зазначені вище зауваження мають в основному рекомендаційний характер і принципово не знижують загальної цінності роботи як актуального і самостійного наукового дослідження і висловлюються лише в дискусійному форматі. Вважаємо, що за своїм науково-теоретичним рівнем, новизною визначених та розв'язаних завдань, обґрунтованістю основних положень, а також науковим та практичним значенням дисертаційна робота Тетяни Черкас «Наслідки Другої світової війни у гуманітарній співпраці України та Німеччини (1991-2014 рр.)» відповідає вимогам вимогам, висунутих до кандидатських дисертацій, зокрема згідно із пп. 11, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., зі змінами (постанова МОН № 656 від 19.08.2015 р.). Автореферат відображає основні положення і результати дослідження, вміщені в тексті дисертації.

Авторка дисертації «Наслідки Другої світової війни у гуманітарній співпраці України та Німеччини (1991-2014 рр.)» заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальність 07.00.01 - історія України.

Офіційний опонент
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ

Т.В.Пастушенко

